

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
BÖLÜMÜ**

mm

**Prof. Dr. Mine MENGİ Adına
TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011)
BİLDİRİLERİ**

ADANA-2012

DEYİMLERDEKİ ESKİ ÖĞELER ÜZERİNE

Yard. Doç. Dr. Tayyibe UÇ
Doğu Akdeniz Üniversitesi
Gazimağusa/KKTC
tayyibe.uc@emu.edu.tr

ÖZET: Deyim, bir kavramı, olayı ya da olguyu genellikle gerçek anlamından ayrı anlamda yansıtan anlatım kalıbıdır. Deyimler, kültüre ilişkin çok önemli bilgileri, değer yargılarını, birikimi yansıtmaktadır. Aşağıdaki deyim örneklerindeki altı çizili sözcükler, ölçünlü dilde kullanılmıyorsa da deyimlerde kalıplaşarak yaşamaktadır. Bu öğelerin Türk söz varlığına, geleneklerine, kültür tarihine ışık tutmaları onların önemini artırmaktadır: **Anlaşıldı Vehbi'nin kerrakesi**, (Birinin) **cemaziyelevvelini bilmek**, **diline pelesenk etmek**, **hem kel hem fodul**, **meteliğe kurşun atmak**, **iki dirhem bir çekirdek**, **okkanın altına girmek**, **ramak kalmak**, **şirazesinden çıkmak**, **zülfiyâre dokunmak...** gibi deyimlerdeki altı çizili sözcükler ölçünlü (standart) dilde yaşamını sürdürmeyen, eski kültürümüzü yansıtan tanıklardan yalnızca birkaçıdır. Ayrıca, bildiride aynı kavram alanında yer alan deyimlere de yer verilecektir. Örneğin, **“habbeyi kubbe yapmak”** deyimini yıpranmış, **“pireyi deve yapmak”** yaygınlaşmıştır. **“Hem kel hem fodul”** yanı sıra belki dar bir bölgede de olsa **“hem uyuz hem yavuz”** gibi deyimlerle de karşılaşmaktayız. Bu türden örnekler arasında da, söylem açısından bağ kurmaya çalışıldı. Bildiride unutulmuş bazı deyimlerin yerini alan deyimlere de elden geldiğince dikkat çekmeye çalışıldı. Örneğin, **akıl kumkuması** deyimindeki ikinci öge unutulmakta, yerini **akıl kutusu**, **akıl küpü**'ne bırakılmaktadır. Bu deyimler, aynı mantığı işleyen, örnekseme yoluyla Türkçenin duygu ve düşünceleri yansıtabilme gücünün canlı birer tanığı niteliğindedir.

Anahtar Sözcükler: deyim, sözvarlığı, Türkiye Türkçesi

ABSTRACT: Idiom is a form of expression which reflects a concept, event or phenomenon in a meaning which is usually different from its original meaning. Idioms reflect background information and assessments in connection with various aspects of culture. Although the underlined words in the examples of idioms given below are widely used in the standard Turkish, they exist in the idioms as a form of cliché. The fact that these elements shed light on history of our culture, has assumed a special significance. Underlined words in idioms such as **“Anlaşıldı Vehbi'nin kerrakesi”**; **“cemaziyelevvelini bilmek”**, **“diline pelesenk etmek”**, **“hem kel hem fodul”**, **“meteliğe kurşun atmak”**, **“iki dirhem bir çekirdek”**, **“okkanın altına girmek”**, **“ramak kalmak”**, **“şirazesinden çıkmak”**, **“zülfiyâre dokunmak”** and others continue their function in the standard Turkish and at the same time they constitute a few of the examples which bear the properties of old culture. This paper will also deal with archaic elements which function under the same concept and reflect the archaic elements. For example, the idiom **“habbeyi kubbe yapmak”** has become obsolete and

“**pireyi deve yapmak**” is widely used in the same context. We come across a less popular version of “**hem kel hem fodul**” as “**hem uyuz hem yavuz**” used in a smaller area. Efforts has been made to find, from the point of view of discourse, connections among these types of examples. This paper has also tried to draw the attention of the readers to idioms which have replaced some forgotten ones. For example, after the second element of the idiom “**akıl kumkuması**” became obsolete, it was replaced by idioms such as “**akıl kutusu**” and “**akıl küpü**”. These idioms which deal with the same logic, have the power to reflect the feeling and thought in the Turkish language by association.

Key Words: idiom, vocabulary, Turkish

Giriş

Bilindiği gibi deyimler, atasözleri insan zihninin kıvraklığını, düşünce yapısını, ruhunu, kültürünü iyi biçimde yansıtan dilsel ürünlerdir. Bu öğelerde dilin etkili, sanatlı kullanım kaygısı belki onları kalıplaştırarak yaşatıyor. Dokunulmazlık zırhıyla geleceğe taşıyor. Ayrıca, güçlü bir kalıplaşma niteliği taşıdıklarından atasözleri gibi deyimler de sözcüklerin, söz öbeklerinin, kalıpların eski, temel anlamlarının canlı tanığı olabilir. Hatta bazı deyimler, dilin aynası niteliğindedir. Toplumun kültürüne ilişkin çok önemli bilgileri, deyim oluşum sürecini yansıtmaktadır. Örneğin, ‘**taburcu çıkmak, taburcu olmak, taburcu edilmek**’ deyim ve birleşik eylemlerinde belirlenen **taburcu**, ‘tabura dönebilecek durumda olan asker’ anlamından hareketle, ‘hastaneden çıkması kararlaştırılmış hasta’ anlamını kazanarak kavramlaşmıştır. Bu durum, Türkiye’de hastanelerin ilk kez askerî amaçla kullanılmasının doğal sonucu olarak yorumlanmaktadır (Mi. 2010: 1184). Kökeni kesin olarak belli olmamakla birlikte, Çağatayca tabkur’dan geldiğini ileri süren kaynaklar çoğunluktadır (İslâm Ans. c. 11: 610-611). Sözüün özü, bir askerlik terimi olan tabur, ‘dört bölükten kurulan askerî birlik’ anlamındadır ve söz varlığımıza yepyeni deyim ve söz öbekleri armağan etmiştir.

Deyimler, ölçünlü Türkiye Türkçesinde yalın olarak kullanılmayan pek çok eski öğeyi yapısında koruduğundan geleneklerimize, kültür tarihimize ışık tutmakta diyebiliriz. Deyimlerin izlerini sürdükçe, ilk kullanım yerlerini gördükçe söz öbeklerinin nasıl bir deyimleşme sürecinden geçerek hayat buldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, bugün **kazan kaldırmak** (‘ayaklanmak, isyan etmek’) yeniçerilerden; **pabucu dama atılmak** da esnaf teşkilatından kaynaklanarak deyimleşmiştir. Bunların ilk çıkış noktaları gerçek anlamlarını yansıtmaktadır. Yönetime muhalefet eden yeniçeriler, karavana kazanını devirerek yemeği meydana saçarak isyan etmişler. Esnaf teşkilatı da çürük mal üretenin pabucunu dama atarak onu cezalandırmış. Bunun gibi nice söz öbeği, gelenekten kaynaklanarak mecaz anlam kazanıyor ve deyimleşiyor. Bütün bu örnekler, dilin sürekli devinim içinde olduğunun da göstergesidir. Birçok sözcüğün anlamı, zaman içinde genişler, daralır, değişir hatta çeşitli nedenlerle sözcükler, söz öbekleri ölür (Aksan, c. III, 2000: 22). Kimi zaman yalın olarak eskিয়েerek kullanımdan düşen bazı sözcükler de başka sözcüklerle öbeleşerek deyimleri yaratır diyebiliriz. Örneğin, “iki dirhem bir çekirdek, hem kel hem fodul, mim koymak, kös dinlemek... gibi deyimlerdeki altı çizili sözcükler ölçünlü (standart) dilde kullanılmayan deyimlerin

yapısında yer alan, geleneklerimizi, kültür dokumuzu yansıtan tanıklardan yalnızca birkaçıdır. Eski kültürümüzün tanığı olan; geleneklerden, tarihsel olaylardan kaynaklanan deyimlerimiz şöylece gruplandırılabilir:

1. Eski kültürümüzü yansıtan, geleneğe, eski yaşam düzenine, alışkanlıklara ışık tutan deyimler:

Deyimler, atasözleri, kalıp sözler (ilişki sözleri)... kültürümüzü yansıtan söz öbekleridir. Ölçünlü dilde genellikle mecazlaşarak kalıplaşan ve deyimleşme sürecinden geçerek söz varlığımızda kullanılan sözcük ve söz öbeklerinin Türk geleneklerine, kültür tarihine ışık tutmaları da önemlerini artırmaktadır. Akçe, batman, dirhem, elif, erkânıharp, fes, kandil, kavuk, kös, lam, cim, metelik, okka, saltanat, taht... gibi eski öğeler yaşamımızdan çıkmışsa da deyimlerde yaşamını sürdürmektedir.

1.1. Türkçe kökenli sözcüklerle oluşturulmuş deyimler:

Türkiye Türkçesinde yaratılan Türkçe kökenli sözcüklerle oluşturulan pek çok eski deyim vardır. Deyimlerimizin ilk kullanım yerlerini gösteren tarihsel sözlüğümüz olmadığından bazı deyimlerin ne zaman üretildiğini kestirmek zor. Tarama Sözlükleri bu konuda yardımcı oluyorsa da yetmiyor. Ekip çalışmaları yaparak verileri değerlendirmek, metinleri elektronik ortama aktarmak birçok tozlu bilgiyi gün ışığına çıkaracaktır. Elimizdeki verilere göre, **ayak bağı** 'engel, mani' (Süheyl ü Nevbahâr, 295: 1, 3), **ay aydını** 'Ay ışığı, mehtap' (Marzubân-nâme, 22 a-7)... gibi tamlama yapısındaki deyimler, söz varlığımızda XIV. yüzyıldan, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren belirleniyor. Üstelik Tarama Sözlüğü'nde "ayak bağı" maddesi de yer almıyor.

Altın sözcüğüyle kurulmuş **altın babası** 'pek zengin adam'; **altın topu** 'güzel ve tumbul küçük çocuk... gibi deyimlere Kamus-ı Türkî'de yer verildiği için XIX. yüzyıldan önce bu deyimlerin yaratıldığını anlıyoruz (Ş. Sami 2010: 53). Ancak örneğin, **altın kafes**, **altın leğene kan kusmak** deyimleri ne zaman yaratıldı? Böylesi koşullar altında yaşamak zorunda kalan insanları gözümüzde canlandıran deyimlerin serüveni ne? Yine **eli kulağında** ne zaman ezan okumaya hazırlanan müezzinin elini kulağına götürmesinden doğmuş? (Pala, 2007: 37; Mi. 2010: 37) ve ne zaman bizde 'çok yakında' anlamına aktarılarak deyimleşmiştir? Bu gibi yüzlerce deyim olduğunu ve bu tür soruların ancak tarihsel sözlükle aydınlanabileceğini vurgulayalım. Sözün özü, aşağıdaki Türkçe sözcüklerle oluşturulmuş deyimler, Osmanlı Türkçesi döneminde yaratılmış deyimlerden yalnızca birkaçıdır diyebiliriz:

geçer akçe "Herkesin beğendiği, onayladığı (söz, eylem...) gibi deyimlerde yer alan akçe, "Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren bastırılan ve kullanılan gümüş para birimi" anlamındayken zamanla, "her tür madeni para" için kullanılmış ve **geçer akçe**, **kalp akçe**, **çürük akçe** gibi kalıplaşmış tamlama yapısındaki deyimleri de yaratmıştır. Geçer akçe kavramının karşıtı kalp akçe'dir ve "*Kem söz, kalp akçe sahibinindir.*" atasözünde de yer almaktadır.

Akçe (< ak+ça Tietze 2002: 115) biçiminde türeyen sözcüğün Türk lehçelerinde fonetik değişikliklerle yaygınlığını Hasan Eren göstermiştir (TDAY 1953:167). İlk sikkeyi Padişah Orhan'ın 1328'de Bursa'da bastırıldığını, buna "akça-i Osmanî"

dendiğini öğreniyoruz (Pakalın c.I 1993: 52-53). Gümüşten imal edildiği için ak (beyaz, temiz, parlak) para anlamında akçe dendiği, ayrıca ak sözcüğünün olumlu çağrışımı anlam genişlemesiyle geçer akçe'nin yaratıldığını söyleyebiliriz. Yine, 'Ak akçe kara gün içindir.' atasözü de bu paranın beyaz gümüşten imal edildiğini ifade ettiği gibi, geçerliliğini de belirtmektedir. Ayrıca değer düşüşü sonucu başka akçe türlerinin de ortaya çıktığını, **çürük akçe** deyimleriyle kullanılan paraysa bakır sikkeyi adlandırmıştır. Tarihte akçeyle ilgili pek çok terim türetildiğine ansiklopediler yer vermektedir.

çekirdek sözcüğü, **iki dirhem bir çekirdek** 'çok şık ve özenli giyinmiş' ve **bir çekirdek geri kalmamak** (bir kimseyle aynı düzeyde bulunmak, bütünüyle denk olmak) deyimlerinin yapısında yer almış Türkçe bir sözcüktür (ÖAA 1998: 644). Çekirdek'in ET < *çigit* 'pamuk tohumu, çekirdeği' sözcüğünden geliştiği konusunda kaynaklar uzlaşmaktadır (Eren 1999: 92; Mi.2010: 220). Çok anlamlı bir sözcük olan çekirdek'in yukarıdaki deyimlerde eski anlamı yansıttığını görüyoruz. Deyimlerde çekirdek sözcüğü, 'kuyumculukta kullanılan ve 5 santigrama eşit olan eski ağırlık ölçüsü' anlamındadır (TDK 2005: 408; Dil Der. 1998: 230). Sözüün özü, çoktan söz varlığımızdan çıkmış eski bir ağırlık ölçüsü birimi olan çekirdek ile gezgin bir sözcük olan dirhem, deyimlerde soluk almaktadır diyebiliriz.

kağnı gibi gitmek 'Çok yavaş gitmek' deymi, Eski Türkçeden beri söz varlığımızda yer alan kağnı, yani 'öküz arabası'ndan yararlanarak oluşturulmuştur. Böylece deyim, çok ağır gidişi kağnı gidişiyle ilişkilendirerek yansıtmıştır. Kimi dilcilerin yabancı olabileceğini ihtiyatla ileri sürdükleri kağnının Türkçe üzerinden komşu dillere geçtiğini öğreniyoruz (Eren 1999: 200). Anadolu'da **gıcılamaz kağnı** 'ağır davranışlı, iş üretmeyen kişi' için kullanılmaktadır (ÖAA 1998: 5428). Deyim, eli ağır, hatta elinden iş çıkmayan kişiyi gelenekten yararlanarak betimlemektedir diyebiliriz.

süngüsü düşük Eski Türkçeden beri söz varlığımızda bulunan süngü, 'tüfek namlusunun ucuna takılan kılıç biçiminde delici silah'tır ve Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanıldığına Hasan Eren sözlüğünde yer vermiştir (Eren 1999: 379). Bir askerî silah olan süngü, deyimde yer alarak, aşağıdaki alıntıda görüleceği gibi, kişinin iç ve dış yapısını betimlemiştir:

süngüsü düşük 1. Sağlığı, esenliği bozuk. **2.** Ataklığı, etkinliği, neşesi kalmamış: "Bakımsız, pis, süngüsü düşük ufacak bir şeydi." -Y. N. Nayır (Dil Der. 1998: 1232).

uçkur < ET **iç kur** 'iç kuşak' tamlamasından oluşmuştur, Dîvânü Lugâti't- Türk'te "**iç kur**" (1972 c. I: 35) biçiminde yer almış, Hasan Eren de Türk lehçelerindeki yaygınlığını göstermiştir (Eren 1999: 421). Sözüün özü, uçkur sözcüğünün günümüz dünyasında kullanımı zayıflamışsa da **uçkuru gevşek, uçkuru sağlam, harama uçkur çözmek...** gibi deyimlerde yaşamaktadır.

yer öpmek bir büyüğün önüne eğilmek, yere kapanmak: "Ey sabâ arz et yer öp ol hazret-i sultana kim" (Ahmed-i Dâî) "Yeri öptü. Ayağa kalkmadı." (Ömer Seyfeddin, Mi. 2010: 1352). Aynı kavram alanında yer alan "**el etek öpmek**" de eskimiş deyimlerden sayılmalı. Hatta yer öpmek zayıfladığından günümüzde **yeri öpmek** alay yollu kullanılarak 'yere düşmek, yere serilmek' anlamını yansıtır olmuştur. "Ayağı

kayınca yeri öptü.” (Dil Der. 1998: 456) biçiminde yaygın olarak kullanılmaktadır diyebiliriz.

1. 2. Yabancı kökenli sözcüklerle oluşturulmuş deyimler:

Elif, lam, cim, mim gibi Arap harfleriyle; batman, dirhem, metelik, okka ölçü birimleriyle ya da erkânıharp, fes, kandil, kös, pabuç... gibi yabancı kökenli eski kültür sözcükleriyle oluşturulan deyimler de geleneklerimizi yansıtmakla kalmıyor, kültür tarihimize ışık tutuyor diyebiliriz. Bazen kalıplaşma, öylesine keskinleşiyor ki sözcüğün anlamı bilinmeden deyim kullanılıyor. Hatta, bütün sözcükleri yabancı kökenli sözcüklerden oluşmuş deyim, durumu öyle eksiksiz artıksız anlatıyor ki tek sözcüğünü değiştiremiyorsunuz. Örneğin, “**efradını cami, ağyarını mâni**” hepsi de Arapça sözcüklerden oluşmuştur, “öğelerini kapsayan, başkalarını dışarıda bırakan eksiksiz artıksız (tanım)” anlamını yansıtmaktadır (ÖAA 1998: 4918). Sözlük hazırlama ilkesini tam olarak dillendiren bu deyim, her halde sözlükçüler arasında sürüp gidecektir. Yine Arapça sözcüklerden oluşan “**nevi şahsına münhasır**” kendine özgü davranış ve karakteri olan kimseleri nitilemektedir ve tek sözcüğü bile değiştirilemez yargısını kanıtlayan tipik bir örnektir diyebiliriz. Reşat Nuri Güntekin’den alıntılanan “*Nevi şahsına münhasır bir ziyankâr hırsız, iki üç günde bir eve giriyor...*” (TDK 2005: 1471) örnek cümle de bu yargıyı destekler niteliktedir.

cemaziyülevvelini bilmek ‘birinin iç yüzünü, olumsuz geçmişini, bütün gizli, kötü yanlarını bilmek’ anlamına gelen deyim, Arabî aylardan beşincisi olan cemaziyülevvel’den kaynaklanmaktadır. Çok yoksulken iyi konuma ve zenginliğe ulaşan eski devlet memurunun durumunu betimlemektedir. Ömer Asım Aksoy, İskender Pala gibi araştırmacılar eski devlet dairesinde yaratılmış olan bu deyimden yaşamışlığını, öyküsünü anlatmışlardır. (ÖAA 1998: 4276; Pala 2007: 24). Edebiyat eserlerinde hâlâ kullanılmakta olduğunu sözlerimize ekleyelim. “*Hayatı, görevi gereği trende geçmiş olan babam, gülerken hep şöyle derdi: Tren Haydarpaşa’dan kalktı mı, Pendik’e varmadan, kompartımandakiler birbirinin cemaziyülevvellerini öğrenmiş olurlar.*” Hilmi Yavuz, Denemeler/ Karşı Denemeler.

cim karnında bir nokta ‘hiçbir bilgisi olmayan, kara cahil’ anlamındaki deyim, Arap alfabesinin beşinci harfi cim’den yararlanılarak yaratılmıştır. Cim, hem karın denen ortasında tek nokta olan harf, hem de cahil sözcüğünün simgesi olarak kullanılmıştır (ÖAA 1998: 4311; Parlatur 2009: 257). Ayrıca yine, Arap alfabesi harflerinden lam, “**lamı cimi yok**” ve **lamelif çevirmek**” deyimlerinde de yer almaktadır.

cirit atmak (oyynamak) Arapça kökenli cirit’ten kaynaklanan deyim, cirit oyununa gönderme yapmakla kalmıyor, ‘bir yerde çokça bulunmak, çekinmeden serbestçe davranmak’ anlamını da yansıtarak deyimleşmiştir. “*Fareler evde cirit atıyor.*” “*Hırsızlar mahallemizde cirit atıyor.*” örneklerinde olduğu gibi.

çarıklı erkânıharp ‘Eğitim görmemiş ama çok kurnaz olan, başkalarını aldatabilecek planlar yapabilen’ anlamındadır (ÖAA, 1998: 4357; Mi. 2010: 214). Böylesi kişiyi betimleyen **çarıklı erkânıharp**, cumhuriyet dönemi öncesi yaratılanlardan

olmalı. **Erkâniharp**, eski bir askerlik terimidir ve bugünkü 'kurmay'ın eski karşılığıdır. Ayrıca birçok edebiyat eserinde, türkülerde geleneksel ayakkabı diyebileceğimiz çarığın geçtiğini, hatta eserlere ad olduğunu sözlerimize ekleyelim. Yahya Akengin'in "Eski Çarıklar" tiyatro oyununu savımızı kanıtlar niteliktedir.

çile çekmek, çile doldurmak, çileden çıkmak gibi deyimlerimizde yer alan Farsça kökenli çile, bir sayısal veri ('kırk') olarak kullanılmaktayken dilimizde 'büyük sıkıntı ve üzüntü içinde yaşama' anlamıyla kavramlaşmıştır: "*Âşıkın olmaz mı çile çekmesi / Çilenin olmaz mı boyun bükmesi*" –Seyrani. **çile doldurmak (çıkarmak)** sıkıntılı bir işin veya bir durumun sona ermesini beklemek: "*İşte gördüğünüz gibi hırsızların, esrarkeşlerin; ipten kazıktan kurtulmuş gözü kanlı canilerin arasında çilemi dolduruyorum.*" -H. Taner (Dil Der. 1998: 278). Sözün özü, yukarıdaki deyimler, tasavvuf kültüründen "dervişin kırk gün süreyle hücreye kapanarak nefsi terbiye etme geleneği"nden kaynaklandığı eserlerde vurgulanmaktadır (Parlatır, 2009: 298).

dirhem Ar. < Yun. Okkanın dört yüzde birine eşit eski bir ağırlık ölçüsü birimidir. Gezgin sözcük dirhem, Yunanca kökenli, Arapça üzerinden dilimize girdiği ileri sürülmekte (Parlatır 2009: 352; Tietze 2002 I:626) ve aşağıdaki deyimlerin yapısında yer almaktadır:

iki dirhem bir çekirdek, kendini dirhem dirhem satmak 1) çok nazlı davranmak, ağırdan almak. 2) özelliklerini azar azar ortaya koymak (TDK 2005: 1135), **dirhemle söz (laf) söylemek, bir dirhem bal için bir çeki (araba dolusu) keçi boynuzu çiğnemek** 'verimi az, zahmeti çok olan bir işle çok uğraşmak', **dirhemini yiyen it kudurur** gibi... deyimlerde yaşamakta olduğunu görüyoruz (ÖAA 1998: 4730). Bu deyimlerden en bilineninin iki dirhem bir çekirdek olduğunu, eserlerde ve günlük dilde de kullanıldığını söyleyebiliriz. Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan alıntıladığımız örnek de bu durumu kanıtlamakta: "*İki dirhem bir çekirdek denecek surette bir şıklık, acayip bir salını ile sofaya çıktı.*" (Mürebbiye, 105)

elif "Arap ve Osmanlı alfabesinin ilk harfi (Yukarıdan aşağıya çekilmiş bir düz çizgi biçiminde yazılırdı (I). Divan yazınında düzlük (...) eğretilme olarak diklik ve incelik anlatırdı: "*Muhibbi'nin elif kaddin dal eyler / Ağlatuben göz yaşını sel eyler.*" (Yazın Terimleri Sözlüğü 1974). Alıntıda Kanunî, elif gibi boyunun dal harfi gibi olduğunu söyleyerek eski harflerden yararlanarak iskelet yapısındaki harabiyeti göz önünde canlandırıyor. Elifin iki deyime kaynaklık ettiğini görmekteyiz:

elifi elifine Tam, tam olarak, noktası noktasına: "*Saat şimdi elifi elifine dokuzu gösteriyordu.*" -H. Taner (Dil Der. 1998: 409).

elifi görse mertek sanır 'Okuyup yazması yoktur' (ÖAA 1998: 5045) deyiminde geçen mertek 'kalın sırk' anlamındadır. Cümle yapısındaki **Elifi görse mertek sanır** yıprandığından olacak "**Elifi görse direk sanır**" da kullanılmaya başlanmıştır (Dil Derneği 1998: 409). Mertek'in kökeninin Ermenice mardak olduğunu ileri süren kaynaklar olduğunu sözlerimize ekleyelim (TDK 2005: 1376; Parlatır 2009: 1065). "Yerel ağızlarda Ermeniceden kalma yapı işleriyle ilgili birtakım alıntılar geçtiğini biliyoruz." diyen Hasan Eren, kökeninin karışık olduğunu dile getirmektedir (Eren

1999: 223). Mertek ayrıca, “**Kendi gözündeki merteği görmez, elin gözündeki çöpü görür.**” deyiminde de yaşamaktadır (ÖAA 1998: 6690).

ferman < Far. fermân ‘padişah buyruğu’ sözcüğü, **fermanlı deli** ‘deli olduğu herkesçe bilinen kişi’ ve **tozdan dumandan ferman okunmamak** ‘ortalık çok karışık olmak’ gibi iki deyim türetmiştir. Hayatımızdan saltanat çıktığından beri ferman da çıkmasına karşın şiirde, eserlerde yaşamaktadır. Hatta, **Fermanlı Deli Hazretleri** Musahipzade’nin tiyatro oyununun adında yer almıştır.

foya < İt. foglia ‘Parıltısını artırmak için elmas taşlarının altlarına konan ince metal yaprak’ temel anlamıyla kullanılan alıntı sözcük, dilimizde ‘ipliği pazara çıkmak’ deyimine eşanlamlı olarak kullanılıyor. **Foyası meydana (ortaya) çıkmak** bir olay dolayısıyla bir kimsenin kötü niteliği ortaya çıkmak: “*Utanmazlık siyasetinin veya utanmaz siyasetinin önünde sonunda foyası meydana çıkar.*” -B. Felek (TDK 2005: 716).

hem kel hem fodul ‘kendi eksikliklerine bakmadan üstünlük taslayanlara söylenen deyim olduğu, **fodul**’un da < Ar. fudûl ‘kibirlenen’ anlamına geldiği konusunda kaynaklar genellikle uzlaşmaktadır. Deyimle ilgili yorumlar için bkz. (ÖAA 1998: 6011; Mi. 2010: 495; Pala 2007: 49). Kıbrıs ağzında deyim **hem uyuz hem guduz** (kuduz) değişkesinin daha yaygın kullanıldığını sözlerimize ekleyelim (Gökçeoğlu 2008: 170).

iki cami arasında kalmış beynamaza dönmek ‘İki yoldan hangisini tutacağını kestiremeyip bir şey yapamaz olmak’ anlamındadır (ÖAA 1998: 6215). Böylece deyimde, kararsız kalmanın kötü sonucu dillendirilmiştir diyebiliriz. Beynamaz’ı Far. < olumsuzluk eki bî ve nemâz ile **bî-nemâz** biçiminde oluştuğunu, Ş. Sami’nin de beynamaz biçimini madde başı yaptığını görüyoruz (Ş. Sami 2010: 127). Ayrıca sözcük, neredeyse kullanımdan düşmüş **beynamaz özrü** deyiminin yapısında da yer almıştır.

metelik sözcüğü, ‘Osmanlı’nın son döneminde çıkarılan metal para’dır. Yunanca kökenli, Fransızca üzerinden dilimize girdiği ileri sürülmektedir (Eren 1999:294). Bu para biriminin çoktan yürürlükten kalkmasına karşın, **meteliğe kurşun atmak** ‘hiç parası kalmamak’, **metelik vermemek** gibi deyimlerde kullanıldığını vurgulayalım. Metelik vermemek, ‘önem ve değer vermemek, aldırış etmemek: “*O surattaki adama kimse metelik vermez.*” (Reşat Nuri Güntekin, Misalli, 810) alıntısı, bu tanımla örtüşmektedir.

para (< Far. pâre’den) sözcüğünün temel anlamı ‘kuruşun kırkta biri’dir; zamanla anlam genişlemesiyle ‘ödeme aracı olarak kullanılan kâğıt ya da maden para’ anlamıyla yaygınlaşmıştır. Bunun doğal sonucu olarak sayılamayacak kadar çok deyim kaynaklık etmiştir: **on para etmemek, on para almamak, parayla değil, para kırmak, para bozmak, para sızdırmak...** bunlardan sadece birkaçıdır.

mim koymak ‘unutulmasın diye işaret koymak; unutulmasın diye üzerinde ısrarla durmak’ anlamına gelen deyim, Arap alfabesi harflerinden mim’den yararlanarak yaratılmış bir deyimdir. Deyimin mühim sözcüğünün ilk harfi mim’den kaynaklandığı ileri sürülmektedir (Mi. 2010: 825). **Mim koymak**’ın Kamus-ı Türkî’de deyim olarak

yer almamasına karşın, örnekte yer aldığını, bunun da deyim XX. yüzyıldan önce dilde kullanıldığını kanıt olduğunu söyleyebiliriz (Ş. Sami 2010: 801).

okka Arapça kökenli '1283 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü birimidir ve aşağıdaki deyimlerin yapısında yer almıştır:

okkanın altına girmek 'haksız yere ezilmek; bir zarar, bir ceza görmek (ÖAA 1998: 7344), **(birini) altı okka etmek** 'birini kollarından ve bacaklarından tutup yukarı kaldırarak sallamak' (ÖAA 1998: 3161) **alacağın bir iğne çeliğin okkasından sana ne?** (ÖAA 1998: 3047) deyimleriyle, **okkalı kahve, okkalı küfür** 'çok ağır sövğu' gibi sıfat tamlaması yapısındaki deyimlerde yaşamaktadır.

ramak (< Ar. ramak'tan) 'vücutta ancak soluk alacak kadar kalmış hayat belirtisi'dir ve dilimizde 'az kalsın' anlamındaki **ramak kalmak** deyiminde yaşamaktadır. "*İşin bozulmasına ramak kaldı.*" (Ş. Sami 2010: 986). "*Az kalsın kaza oluyordu, ramak kalmıştı; kazayı kıl payı atlattık.*" diyen kişilerin ramak'ın anlamını bilmeden, akıl yürütme yoluyla deyimini kullandıklarını gözlemliyoruz.

(iş) şirazesinden çıkmak < Farsça kökenli şîrâze, 'kitap ciltlerinin iki ucunda, sayfaları düzgün tutmaya yarayan, sağlam iplerden örülmüş ince şerit'tir (Parlatır 2009: 1583). Şirazedenden çıkmak, matbaacılıktan kaynaklanarak 'iş düzenini kaybetmek' anlamını somutlaştırma yoluyla yansıtır duruma gelmiştir. Deyim çok yıprandığından günümüzde, '**çığırından çıkmak**' yaygınlaşmaktadır diyebiliriz.

(birini) tahtından indirmek (tahtından etmek) < Farsça kökenli taht, temel anlamıyla padişahın süslü, görkemli koltuğudur. Ayrıca, 'saltanat' anlamıyla da kullanılarak bazı eski deyimlerin yaratıldığını biliyoruz. Örneğin tahttan indirmek, 'Hükümdarı mevkiinden düşürmek' anlamındadır (Mi. 2010:1190). Taht, çoktan kültür hayatımızdan çıkmış; ama mecazlaşarak "*Delikanlı, en tanınmış komedyenleri tahtından indirdi.*" biçiminde kullanılmaktadır diyebiliriz.

zülfiyâr < Far. zulf 'saç ' ve yâr 'sevgili' sözcüklerinden oluşmuştur 'sevgilinin saçı' anlamındadır. 'Hatırlı bir kimseyi veya makamı gücendirmek ya da gücendirecek davranışta bulunmak' anlamına gelen **zülfiyâre dokunmak** deyiminde geçmektedir. Unutulmaya yüz tutan deyimlerden olduğunu söyleyebiliriz. Bu deyim, 150 kadar üniversite öğrencisine yönelttik; doğru yazan, anlamlandıran, örneklendiren neredeyse yok gibiydi. Belki de bu nedenle deyimler yıpranıp dilden düşüyor.

Elimizdeki verilere göre yalnızca tek kaynaktan belirlediğimiz, neredeyse kullanımdan düşmüş, yerel ya da belki dar bir alanda kullanılan deyimlere yer sınırlaması gereği bildiride yer verilmedi. Örneğin, **açıklar livası olmak** *alay* işsiz ve kazançsız kalmak. (Mi. 2010: 7), **aguş (aguşunu) açmak, akşam ahıra, sabah nahıra** (ÖAA 1998: 3034), **ayak kirası (teri)** (Mi. 2010: 89), **ayaklı meyhane** (Mi. 2010: 90), **belayı berzah** (ÖAA 3782, Mi. 2010: 130), **cümbür cemaat, deli güllabıcısı, düşüş atmak, fırsatı fevt etmemek** (ÖAA 5319), **fülusu ahmere muhtaç** (ÖAA 5351), **fütür getirmemek** (ÖAA 5352), **gözleri velfecri okumak, kafadan gayrı müsella** (ÖAA 6431), **kandilli temenna...** gibi eski sözcük söz öbeği ve yapıyı yansıtan

deyimlerin de Osmanlı söz varlığında yer aldığını, kullanımlarının iyice zayıfladığını sözlerimize ekleyelim.

2. Anıştırma (telmih) örneği, tarihte öyküsü olan, özel addan kaynaklanan deyimler:

Anıştırma (telmih), “Sözün gelişiyle ünlü bir olayı, bir atalar sözünü, bir koşuk parçasını, bir özdeyişi ansıtma sanatı.” biçiminde tanımlanmaktadır (Yazın Terimleri Sözlüğü 1974). Bir anlatım aracı olan anıştırma, geçmişte gerçekleşmiş bir olay, durum ya da yaşantıdan yararlanarak oluşturulmaktadır (Subaşı 1988: 31). Özel adlar kişi, yer adları... ulusal ya da yerel niteliği olan adlar, Türkiye Türkçesinde kalıplaşarak deyimleşmiştir. Bir zamanlar Osmanlı sınırlarında yer alan Suriye'nin önemli kenti Halep (**Halep ordaysa arşın burda**), Mısır'daki liman kenti Dimyat, Girit'in limanı Hanya... deyimlerde yer alarak eski kültürümüze tanıklık etmekte diyebiliriz. Bu türden özel addan kaynaklanan, yaşanmışlık boyutu olan, eski kültüre ayna tutan deyimler şöylece gruplanabilir:

2.1. Kişi adından kaynaklanan deyimler:

Neredeyse evrensel, ulusal ya da yerel niteliği olan **Ahveş, Demokles, Marko Paşa, Eyüp (Peygamber)**... gibi kişilerin de deyimlerimizde yaşamakta oldukları görülmektedir. Ayrıca tarihte öyküsü olan, yaşanmış bir olay, anıştırma (telmih) örneği olarak Türkçeye de yansiyarak deyimleşebilir.

Ahveş'in keçisi gibi başını sallamak “Söylenen sözü anlamadan kafa sallayarak onaylamak” (Dil Der. 1998: 768). Kaynaklar, çömezliğinde dersini arkadaşlarına anlatıp doğrulamasını almadan edemeyen gramer uzmanı Ahveş'in bu alışkanlığını keçisiyle sürdürdüğünde rahatlamasından söz etmektedir (ÖAA 1998: 2929; Pala 2007:13). Böylece her söylenene kafa sallayan, kişisel düşüncesi olmayan kişi, keçiyle ilişkilendirilerek anlatım bulmuştur.

Anlaşıldı Vehbi'nin kerrakesi “İşin içyüzü anlaşıldı, amaç belli oldu.” (ÖAA 576; TDK 2005: 102). Ş. Sami Kamus-ı Türkî'de deyim yer vermemesine karşın; kerrake maddesinde örnek olarak deyim kullanmıştır (626) Bu da, devrik cümle yapısındaki söz öbeğinin XIX. yüzyıldan önce deyimleştiğini kanıtlayan örneklerden sadece biridir. Arapça kerrake'nin “ince softan hafif ve dar eski bir üstlük” olduğunu sözlerimize ekleyelim.

Ayaz Paşa kol geziyor (kola çıktı) ‘dışarıda zorlu soğuk ve rüzgâr var’ (ÖAA 1998 :3508) anlamındaki deyim, ET ayaz ‘zorlu soğuk’tan kaynaklanmaktadır (Clouston 1972: 276). Deyim, Kanunî'nin disiplini ve sertliğiyle tanınan Ayaz Paşa'ya gönderme yapmakla kalmamış, eskiliği de dillendirmiştir diyebiliriz.

Demokles'in (Damokles'in) kılıcı “Kişiyi her an korku ve baskı altında tutan büyük ceza tehdidi”dir. Kaynaklarda M.Ö. IV. yüzyılda Siraküza Kralı Dionysios'un sohbetçisi Damokles'in adından geldiği bildirilmektedir (ÖAA 1998: 4522; Pala 31). Kayıtlara göre, Dionysios, Demokles'e kral olmanın tehlikelerini tahtın üstüne her an düşecek korkusu yaratan kılıç astırarak ve Demokles'i oraya oturarak koltuğun, tahtın

nasıl bir şey olduğunu simgesel olarak anlatmış. Tarihte yaşanmış olay, anırtırma örneği olarak Türkçeye de yansiyarak söz varlığımızda yerini almıştır (Büyük Larousse c.VI: 3005-3006).

derdini Marko Paşa'ya anlat Marko Paşa (?- 1888), herkesin derdiyle ilgilenen ya da ilgilenir görünen Osmanlı paşasıdır. Araştırmacılarca deyim, onun bu özelliğinden kaynaklanmaktadır (Türk Ans. 1976, c.XXIII:299; ÖAA 1988: 4612; Mi. 2010: 273).

Eyüp sabrı (Eyüp Peygamber sabrı) “En ağır ve sürekli üzüntülere yakınmayanın sabrı”dır (ÖAA 1998: 5263). Çekilen çileler, Eyüp Peygamber’in efsaneleşmiş sabırla ilişkilendirilerek deyimleşmiştir.

Nuh der peygamber demez ‘inanç ve düşüncelerini değiştirmeyen, çok inatçı’ anlamındadır (Dil Der. 1998: 999). Ölçünlü dilde çok yaygın olan bu deyim yanında Kıbrıs ağzında, “nor der peynir demez” (Gökçeoğlu 2006: 213) çok daha yaygındır. Bu deyim hem sesi hem de kavramı dile getirmek bakımından da ilginçtir. Deyimlerin kalıplaşma özelliği, sestem yararlanma Nuh-nor, peygamber-peynir ikilileri, sözcüklerin ilk seslerinin aynı oluşu, değişkeli deyimlerin oluşumunu da göstermekte. Nuh Peygamber’in anıldığı bir başka deyim de **Nuh Nebi'den kalma**’dır. ‘Çok eski, modası geçmiş (bina, eşya...)’ için kullanılmakta olduğunu sözlerimize ekleyelim (Dil Der. 1998: 999).

Vermeyince Mâbut neylesin (Sultan) Mahmut (‘bütün gayret ve iyi niyete rağmen yardım edilemeyen şanssız kimseler için kullanılan deyim, aile büyüklerimizden bile duyduğumuz, Sultan Mahmut’a bağlanarak halk arasında kuşaktan kuşağa aktarılarak neredeyse söyleneceye dönüştürülmüştür (Pala 2007: 95).

Yerel ya da bölgesel nitelikleri olduğunu sandığımız kişi adları kalıplaşarak deyimlerin yapısında yer almaktadır. Hatta bunlardan bazıları cümle yapısında deyimlerdir:

Ali Fakı'ya yazdırdık, daha beter azdırdık (ÖAA 1998: 562) deyiminin Mersin Ağzında “**Ali Fakı'ya yazdırdık, daha daha azdırdık**” biçiminde kullanıldığını Gülseren Tor’dan öğrendik.

Ali'ye edik Veli'ye düdük ‘Çeşitli gereksinmelere harcanan para’ anlamında kullanılmaktadır (ÖAA 1998: 3092). Eski Türkçeden beri söz varlığımızda yer alan < ET edük, deyim yapı taşı niteliğindedir. Ali Veli özel adlarının başka deyimlerin kuruluşunda da yer aldığını (ÖAA 1998: 3090, 3091, 3092) bunlara **Edi ile Büdü (Şakire Dudu)** (ÖAA 1998: 4913), **Dalgacı Mahmut, düttürü Leyla, yağma Hasan'ın böreği...** gibi başka örneklerin de eklenebileceğini söyleyebiliriz. Bu tür deyimlere eskilik oranlarının ne olduğunu kestiremediğimizden, bildiride bu örneklerle yalnızca değinmekle yetindik.

2. 2. Yer adından kaynaklanan deyimler: Bir zamanlar Osmanlı sınırlarında yer alan Suriye'nin önemli kenti Halep, Mısır'daki liman kenti Dimyat, “Dimyat’a (Payas’a) pirince giderken evdeki bulgurdan olmak”, Girit’in liman kenti Hanya da

“Hanya’yı Konya’yı öğrenmek”, “Yürek Selanik”... deyimleri hem eski kültürümüze hem de Osmanlı coğrafyasına tanıklık etmektedir.

ayyuk esk. < Ar. 1. Göğün en yüksek yeri. 2. Göğün kuzey yarım küresinde bulunan bir takımyıldızın en parlak yıldızı’dır ve “**ayyuka çıkmak**” deyiminde yer almaktadır:

ayyuka çıkmak 1) ses yükselmek: “*Camlar çerçeveler parçalanıyor, küfürler ayyuka çıkıyordu.*” -A. Ümit. 2) dedikodu vb. herkesçe duyulmak, yayılmak: *Rezalet ayyuka çıktı, herkes bundan bahsediyor. “Medya üzerinde iktidar baskısının ayyuka çıktığını bütün dünya biliyor.”* (Erdal Atabek Cumhuriyet: 27.06.2011) örneklerinde olduğu gibi konuşucular, yazarlar çoğunlukla ayyuk’un ne olduğunu bilmeden deymi kullanmaktadır.

Dimyat’a (Payas’a) pirince giderken evdeki bulgurdan olmak Mısır’ın liman kenti Dimyat’tan kaynaklanan deyim, ‘daha iyi bir şey elde etmek uğruna elindeki de yitirmek anlamında kullanılmaktadır, yaşanmış bir olaydan kaynaklandığı da halk arasında anlatılmaktadır (ÖAA 1988: 4721).

Gayya kuyusu ‘Gayya < Ar. Cehennemde bulunduğuna inanılan kuyu ya da derin der’ (Parlatır 2009: 496) anlamından mecaz anlam kazanarak ‘içinden çıkılması çok güç, karmaşık iş, durum’ anlamında kullanılarak deyimleşmiştir (ÖAA 1998: 5369).

Halep ordaysa arşın burda Bir zamanlar Osmanlı sınırlarında yer alan Suriye’nin önemli kenti Halep, “**Halep ordaysa arşın burda**” (ÖAA 1998: 5852), “**Halep yolunda deve izi aramak**” (ÖAA 1998: 5853) deyimlerinde belirlenmektedir.

Hanya’yı Konya’yı öğrenmek ‘Çeşitli olaylarla karşılaşarak yaşamda insanın başına neler gelebileceğini öğrenmek; dünyanın kaç bucak olduğunu öğrenmek’ (ÖAA 1998: 5889). Deyim, Girit’in liman kenti Hanya’yı, Karamanoğullarından da Konya’yı Osmanlı’nın çok zor aldığını dillendirmektedir.

Hüt (Uhud) Dağı gibi şişmek Uhud Medine yakınlarındaki bir dağ, deyim’in yapısında yer alarak hastalıktan kaynaklanan beden, özellikle karın şişliğini betimlemektedir (ÖAA 1998: 6101).

yürek Selanik ya da (**birinde**) **yürek Selânîk (olmak)** ‘Çok korkak ve çok korkmuş durumda’ anlamındaki deyim, Selanik’te en kalabalık grup olan Yahudilerin korkaklığına gönderme yapmaktadır.

2. 3. Gelenekten, yaşantıdan kaynaklanan deyimler: Bu gruptaki deyimler, kültürümüzün kaynaklarıyla ilgili önemli bilgileri, verileri yansıtmaktadır:

boynum kıldan ince ‘hakkımdaki hükme, karara, cezaya peşinen razıyım’ anlamında saltanat döneminden kalma deyimdir (ÖAA 1998: 4083). Aşağıdaki alıntılarda görüleceği gibi günümüzde bile kullanılmakta: “*Boynum kıldan ince pâdişahım dedi, çoluk çocuğumla veda ettim.*” (Ömer Seyfeddin, Mi. 2010:164).

“*Ah hakim bey vah hakim bey, ben masumum gör hakim bey*”

Zaten boynum kıldan ince, kalem sende kır hakim bey

Benim boynum kıldan ince, kır kalemi kır hakim bey.” (Edip Akbayram).

diş kirası dış kirası “1) esk. Sarayda ya da zengin konaklarında iftardan sonra çağrılanlara verilen armağan, iftariye. 2) Bir kimseye fazladan verilen para, armağan vb.” (Dil Der. 347; ÖAA 4746; Ş. Sami iftariye mad. 489). Diş kirası’nı rastlantı eseri Bâkî’nin gazelinde (Gazel 80 b, s. 66) belirledik. Bu da deyim XVI. yüzyıl ya da daha öncesi yaratıldığını, eskiliğini kanıtlamaktadır. Unutulan gelenek dış kirası, günümüzde özellikle yazılı ve görsel basında ramazan programlarında anılmaktadır. Tarih Terimleri’nde Meşrutiyet’ten sonra ekonomik durum değiştiği için, bu eski Türk âdetinin kendiliğinden ortadan kalktığı vurgulanıyor (Pakalın 1993: 445).

divan durmak (el pençe divan durmak) ‘Osmanlı İmparatorluğu’nda önemli, yüksek rütbeli devlet adamlarından oluşturulmuş büyük kurul’ anlamındaki divandan kaynaklanan duruş olduğunda kaynaklar uzlaşmaktadır (ÖAA 1988: 4747; Parlatur 2009: 354). Divan katındaki bu saygılı duruştan esinlenen deyim, Karacaoğlan’ın dizelerinde de belirlenmekte: “*Karac’oğlan der varalım/ Önünde divan duralım.*”

dolap çevirmek <Far. dolâb sözcüğüyle oluşturulan söz öbeği, ‘hile ve dalavereyle iş yapmak’ anlamını kazanarak deyimleşmiştir. Üstelik aynı kavram alanında **dolap döndürmek, dolap kurmak, dolabı bozulmak** gibi başka deyişlerinin de olduğunu sözlerimize ekleyelim (Mi. 2010: 297; ÖAA 1998: 4784-4787; Pala 2007:34). Ş. Sami, yalnız “dolap kurmak” deyimine yer vermiştir (Ş. Sami 2010:264).

Gizli kapaklı işler yapanlar hakkında söylenen dolap çevirmek deyişi, bize eski konak geleneğinin yadigarıdır. Kaçgöç devrinde, konağın harem ile selamlığı arasındaki duvarda bulunan dolap, eksen etrafında dönen silindir şeklindedir. Raflar halinde düzenlenen dolaba yerleştirilen yemekler, dolap çevrilerek erkekler kısmına geçerek hizmet gerçekleştirilmiştir. Yemek yerine silah, mektup ve başka şeyler içeri gönderilerek birtakım hile, düzen yapıldığından hileli iş yapmak anlamıyla günümüze aktararak deyimleşmiş diyebiliriz. Safranbolu Kaymakam Konağı’ndan Beypazarı tarihsel evlerine değin yapıdaki dolabın bu amaçla kullanıldığı kuşaktan kuşağa anlatılmaktadır.

gemileri yakmak “Yedi bin askere ‘Ölmek var, dönmek yok!’ diyerek askere ilerlemekten başka seçenek tanımayan komutan Tark bin Ziyad’ın tutumu deyimde de anılıyor. Yüzyıllardır Tark bin Ziyad’ın Endülüs Fatihi olarak anılması kararlılığının sonucu olmalı. Ayrıca, askerinin geriye dönüş umudunu tümünden bitirmek için Kanunî’nin de köprüyü yıktırarak zafer kazandığı söylenir.

(birinde) **hoşafın yağı kesilmek** ‘söyleyecek söz, verecek karşılık veya yapacak bir şey bulamayacak bir duruma düşmek’ (ÖAA 1998: 6080) anlamında kullanılan deyim de, isyan eden yenicilerle bağlanmaktadır (Pala 2007: 108).

kavuk sallamak bir kimseye yaranmak için onun söz veya davranışlarını uygun bulmak, onaylamak: “Geçmez ele bir paye, kavuk sallamayınca.” (Neyzen Tevfik) gelenekten kaynaklanan, günümüzde de kullanılagelen deyimdir. **Baş sallamakla kavuk eskimez** atasözü de benzer yargıyı iletmektedir.

kazan kaldırmak (devirmek) tar. yeniçeriler yemek pişirilen kazanı isyan belirtisi olarak devirerek ayaklanmak, isyan etmek: “*Koyup kaldırmada ikide birde/ Kazan devrildi söndürdü ocağı*” beytiyle Keçeçizade İzzet Molla, durumu yeniçerilere, ocağa gönderme yaparak özetlemiş diyebiliriz. Bu 2) *mec.* yöneticinin bir tutumuna karşı hep birden ayaklanmak, isyan etmek.

kelle götürür gibi < Far. kelle ‘baş, kafa’ (Mi. 2010: 652) sözcüğünden kaynaklanan deyim hızlı gidişi sözcüklerle resim çizmesine yansıtılmaktadır. “Eskiden devletçe görülen lüzum üzerine, asillerin başları devlet merkezine getirilirken bu vazifeyi üstlenenlerin atları çatlatırcasına sürdükleri için bu tabir doğmuştur.” denmektedir (Pakalın c.II: 238). Günlük dilde de ‘çok hızlı, çok acele’ (ÖAA 1998: 6675) anlamını aşağıdaki örnekte olduğu gibi yansıtılmaktadır: “Bindiğim taksiler hep **kelle götürür** gibi maksimum hızla seyrediyorlar. Nitekim yolda kazalar da görüyorum.” (Milliyet, 23 Mart 2011).

Yine **kellesini koltuğunun altına almak** deyimini de mecaz yoluyla ‘canını tehlikeye atmak, ölümü göze almak’ anlamında gelenekten kaynaklanmaktadır (Pakalın c. II, 1993: 238-239).

kös < Far. kūs ‘deve, fil, at sırtında taşınan çok büyük, gür ses çıkarabilen davul’ anlamındadır (Mi. 2010: 704; Pala 2007: 66).

kös dinlemek ‘türlü olaylar yaşadığı için bilgi ve deneyim sahibi olarak benzer veya daha basit olaylar karşısında aldırış etmemek’ deyimini de savaş ilanında ve alanlarında deve, fil sırtında çalınan büyük savaş davulundan kaynaklanmaktadır. Mecaz yoluyla da kös dinlemiş biri ‘vurdumduymaz, değme gürültüye, patırtıya aldırılmaz’ anlamını kazanmıştır (Pakalın 1993: 203; Pala 2007: 66). “**Kös dinleyen, davula kulak vermez.**” atasözü de aynı kavram alanında yer alarak ‘başından büyük olaylar geçmiş kişi, küçük dertleri sorun etmez’ düşüncesini vurgulamaktadır. Köş dinleyen deveyi normal ses nasıl etkilemezse, bazı insanların da ‘dinler görünüp aldırış etmemesi’ köş dinlemiş deveyle ilişkilendirilmiştir.

meydan dayağı (< Ar. Meydân ve T. daya-k’tan) ‘herkese ibret olması için meydana atılan dayak; özellikle askerî okullarda, kışlalarda uygulanan ceza türü’dür (Pakalın 1993 II: 525). Gelenekten kaynaklanan bu ceza, günümüzde de ender de olsa uygulanmaktadır. “*Tacizciye meydan dayağı*” (20 Ağustos 2011, Milliyet) diye atılmış gazete haber başlıklarıyla karşılaşırız.

mürekkep yalamak “Hattatlardan, müstensihlerden kaynaklanan deyim, yanlış yazılmış harfi, sözcüğü serçe parmağın ucunu ıslatıp düzeltme sonucu ortaya çıkmıştır.” yargısında araştırmacılar genellikle uzlaşmaktadır (Pala, 2007: 77). Bu gerçek anlamdan hareketle mürekkep yalamak, zamanla ‘çok okumuş, yazmış olmak; tahsil görmüş olmak’ anlamını kazanarak kavramlaşmıştır diyebiliriz.

pabucu dama atılmak < Farsça kökenli pabuç ‘ayakkabı’ anlamındadır. Çabucak bozulan, yırtılan, çürük pabuç yapan ayakkabıcı esnafına lonca tarafından ceza uygulanmaktadır (Mi. 2010: 971; Pala 2007: 79). Bu, yaptığı pabucun dama atılarak

ayakkabıcının küçük düşürülmesidir ve bu ceza uygulaması zamanla mecazlaşarak 'ikinci plana atılmak, gözden düşmek' anlamıyla bugün yaşamaktadır.

peştamal kuşanma < Farsça kökenli peştamal sözcüğünün temel anlamı 'hamamda örtünmek için kullanılan ince dokuma'dır. Günlük yaşamda 'iş yaparken bele bağlanan uzun, geniş dokuma' gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Dil Der. 1998: 1079). Peştamal kuşatma deyimini 'eskiden bir zannatı öğrenen çırağın lonca tarafından imtihan edilerek ustalık mertebesini kazanması üzerine törenle beline peştamal bağlanması'dır. Geleneksel tutumu yansıtan bu deyim ahiler arasında geçerli olduğunu duyuyoruz. Bu türden gelenekten kaynaklanan başka örneklerin de olduğu efsanelerde bile yer almaktadır.

Sonuç

1. Dil sürekli devinim içindedir. Birçok sözcüğün anlamı, zaman içinde genişler, daralır, değişir. Deyimlerimizin izlerini sürdükçe, ilk kullanım yerlerini gördükçe söz öbeklerinin nasıl bir deyimleşme sürecinden geçerek hayat buldukları anlaşılmaktadır. Örneğin **eli kulağında**, ezan okumaya hazırlanan müezzinin elini kulağına götürmesinden doğmuş olduğunda kaynaklar uzlaşmaktadır (Pala 2007: 37; Mi. 2010: 37). Dilimizde 'çok yakında' anlamına aktarılarak deyimleşmiştir. **Mürekkep yalamak**, **dolap çevirmek** gibi pek çok deyim ilk kullanımının gerçek anlam olmasına karşın, zamanla deyimleşme sürecinden geçerek kavramlaştığı görülmektedir. Bu gibi deyimler, Türkçenin ayrıntılı bir anlatım dili olduğunu, deyimleşme sürecinde kavramlaştırmanın önemini kanıtlamaktadır.

2. **Pabucu dama atılmak**, **kelle götürür gibi**, **kavuk sallamak...** gibi deyimler de geleneklerimizi yansıtmakla kalmıyor, kültür tarihimize ışık tutuyor diyebiliriz. Yeniçeri, **kazan kaldırmak**, **hoşafın yağı kesilmek**, **kapı kulu...** gibi söz varlığımıza deyimler katmış; ama Türkçe çeri 'asker' tarihe karışmışsa da yarattığı deyimler yaşamakta diyebiliriz.

3. Unutulan, ölçünlü dilden, yaşamdan çıktığı için söz varlığımızdan da çıkan sözcüklerin, söz öbeklerinin yerini alan yeni öğelerin aralarındaki koşutluk, dilde aynı mantığın işletilmesi sonucudur. **Elifi görse mertek sanır** deyimini eskimeye yüz tutmuş, yerine **elifi görse direk sanır** yaygınlaşmaya başlamıştır. Yine **siygaya çekmek**'te siyga yıpranmış; yerine **sorguya çekmek**, **hesap sormak** yaygınlaşmaya başlamıştır. **Şirazedan çıkmak** yıpranınca **çığrından çıkmak** gibi yüzlerce yeni deyim savımızı kanıtlar niteliktedir.

4. Metinlerin bir havuzda toplanması, dizinlerinin bileştirilmesi, verilerin değerlendirilmesi söz öbeklerinin deyimleşme sürecine ışık tutacaktır. Bu da ancak ekip çalışmasıyla gerçekleşebilir. Elif, lam, cim, mim; dirhem, metelik, okka gibi yürürlükten kalkan, eski ölçü birimlerinin, kültür sözcüklerinin deyimlerde yaşıyor olması dille kültürün toplumsal ve tarihsel yanının, taşıyıcı özelliğinin göstergesidir. Akçe, batman, erkâniharp, fes, ferman, kandil, kavuk, kös, saltanat... gibi eski uygarlığı yansıtan öğeler yaşamımızdan çıkmıştır; ama nabızları deyimlerde atmaktadır.

KISALTMALAR

- Ar. Arapça
Dil Der. (Dil Derneği) Türkçe Sözlük
DLT Dîvânü Lugâti't-Türk
DK Dede Korkut
DS Derleme Sözlüğü
EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Far. Farsça
İt. İtalyanca
ÖAA Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü
TS Tarama Sözlüğü
TDK Türkçe Sözlük
Yun. Yunanca

KAYNAKÇA

- Aksan, D, (1996), *Türkçenin Sözyarlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.
- _____ (2000), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aksoy, Ö. A. (1998), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Atalay, B. (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 524. Ankara.
- Ayverdi, İ. (2010), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük-Kubbealtı Lugatı*, İstanbul.
- Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford University Press., Oxford.
- (1998), *Türkçe Sözlük*, Dil Derneği Yayınları, Kurtuluş Basımevi, Ankara.
- Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Eyuboğlu, K. (1973), *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul.
- Gökçeoğlu, M. (2008), *Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, İstanbul: MEB Yay. .

- Parlatır, İ. (2009), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yay.
- Subaşı, L. (1988), *Dilbilim Açısından Deyim Aktarımı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doğan Aksan) A. Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- (1996), *Bölge Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1993), *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1963), *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (2005), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Simurg Yayınları, İstanbul-Wien